

A lengyel nyelv helyesírás-története

Pátrovics Péter

A lengyelnek mint önálló szláv nyelvnek a létében az első az írásbeliség előtti korszak, amely a XII. századig tartott. A lengyel nyelvű írásbeliség a csehhez képest később alakult ki, a kereszténység szintén csak a XI. sz. óta gyökerezett meg. Ami a korai lengyel írott emlékeket illeti, lengyel szavak (elsősorban személy- vagy helyiségnevek) a XII. - XIII. sz.-i latin nyelvű oklevelek lengyel glosszáiban fordulnak elő szórványosan. A lengyel írásbeliség korszakának kezdete az 1136-os évtől datálódik. Ekkor keletkezett ugyanis a lengyel nyelvtörténet szempontjából mérföldkőnek számító, igen értékes Gnieznói bulla (*Bulla gnieźnieńska*). Ez szintén egy latin nyelvű dokumentum, amely ugyanakkor 410 lengyelül írott bejegyzést is tartalmaz. A bulla alapján képet alkothatunk magunknak a lengyel írásbeliség kezdeteiről, meg tudjuk állapítani, milyen problémák merültek fel a szavak lejegyzése során és hogyan próbálták ezeket megoldani.

Annak, hogy a lengyelek a kereszténységet Rómából, nem pedig Bizáncból vették fel, meghatározó jelentősége volt egész későbbi történelmükre nézve. Ez ugyanis az országot a nyugati kultúrkörhöz kapcsolta, ami természetesen együtt járt a latin ábécé átvételével is. Az írásbeliség és az irodalom a lengyelek közt tehát - akárcsak Magyarországon és más európai országokban is - latin nyelven indult el. A talán legrégebbi lengyel szöveg, az egyházi-szláv összefüggésekre utaló és jelentős cseh hatást tükröző Mária-himnusz, a *Bogurodzica* kivételével a középkori lengyel irodalom sokáig a latinizmus vizein evezett. Latinul írta 1115 körül krónikáját Gallus, a Franciaországból a lengyel udvarba jutott pap. Wincenty Kadłubek, a XIII. sz. elején élt krakkói püspök, királyi megbízásból írta meg *Historia Polonica* c. krónikáját, szintén latinul.

A szlávok apostolaként is emlegetett két hittérítőnek Cirillnek (826-867) és Metódnak (815-885) a tanításai nem terjedtek el a lengyelek közt. Azoknál a szláv népeknél, ahol ez megtörtént (pl. bolgár, orosz, szerb) ma a X. századi görög unciális írástípus alapján létrejött cirillírás, illetve ennek valamely módosított változata használatos (vö. Miklas, H. - Baranov, V. A. et al. 2008). A fonetikus cirill ábécé egyébiránt alkalmasabb volt a szláv nyelvekben előforduló hangok jelölésére, mint a latin ábécé, amely a lengyel hangok jelölésekor - amint ezt látni fogjuk - számos nehézség okozója volt.

A gnieznói bulla - mint minden ebből az időből származó egyházi és világi dokumentum - latinul íródott, csupán a lengyel tulajdonneveket próbálta az ismeretlen szerző eredeti, hangzásuknak megfelelő formában lejegyezni. Ennek során több probléma is felmerült. Mindenekelőtt azoknak a lengyel hangoknak a jelölését kellett megoldani, amelyeknek a latinban nincs megfelelőjük. Ilyenek a palatálisok (pl. *ś, ć, ń, ź, dź*), a réshangok (pl. *sz, cz, ż, dż*) és a két nazális magánhangzó (pl. *ę, a*). A latin ábécében 23 betű van, a lengyel nyelv hangjainak lejegyzéséhez vagy kétszer ennyi betűre lett volna szükség (kiindulva abból, hogy az ólengyelben 12 magánhangzó és 33 mássalhangzó volt). Ezt a nehézséget a kezdetekben úgy próbálták áthidalni, hogy a latin ábécé egy betűjének több lengyel hangot feleltettek meg. Ez egyszerű megoldás volt, eléggé megnehezítette azonban az olvasást, s végső soron ahhoz vezetett, hogy jelentős mértékben megnőtt az írás és a kiejtés közötti eltérés. Az írásmódot, amely ebben az időben volt használatos, többjelentésű vagy összetett jelek (betűkompozíciók) nélküli írásmódnak is nevezik (*grafia niezłożona*). Az *s* betű például több lengyel hangot is jelölhetett: *s* - *Sulirad* (= Sulirad), *sluga* (= sluga), *gest* (= jest); *ś* - *costol* (= kościół), *Sedlon* (= Siedlon); *sz* - *Calis* (= Kalisz), *nasego* (= naszego); *z* - *Posdech* (= Pozdziech); *ż* - *uzsrewszy* (= uźrzewszy); *ź* - *Suc* (= Żuk), *Serucha* (= Żerzucha). Az *a, ę* nazális magánhangzókat két hang kapcsolataként jegyezték le: *an, am, en: Balouanz* (= Białowąs), *Gamba* (= Gęba), *Mislentino* (Myślęcino). A gnieznói bullában a *Kwiatiek* tulajdonnevet *Quatec* formában írták át, az *u* hangot pedig *v* betűvel jelölték: *Bogvmil*. Ez utóbbi példa azt is mutatja, hogy az *l* hangnak nem volt külön jele, egyszerűen *l* betűvel írták át.

Még hosszú évszázadokig tartott, amíg a sajátosan lengyel hangok jelölésének problémáját sikerült megoldani és kialakult az a lengyel helyesírás, amelyet ma ismerünk. Eleinte sikerületlen és következetlen írásmódok váltották egymást: az egyes másolók a saját elképzeléseiket követve olyan egyedi jelölési módokat alkalmaztak, amelyeket a legtöbbször csak ők maguk ismertek. Jelentős eltéréseket találunk például a nazálisok írásmódja között. Ezeknek a lengyel magánhangzóknak az ejtémódja a XV. sz.-ban ráadásul több változáson ment keresztül, ami csak még tovább bonyolította a helyzetet. A nazálisok lejegyzésére használatos volt ekkor többek között a *ø* jel is, amely azonban a század végére teljesen eltűnt a nyelvemlékekből. A nazális magánhangzók jelölése kezdetben az *a*, néha az *a, an, am* betűcsoportok segítségével történt, de előfordult jelölésükre az *u, u*, és a *v* is. A XV. sz. végén a mai *ę* hangértéket *a, ao, en, ex*, a mai *a*-t pedig *a, o, v, w, u, on, ox* jelölte. Láthatjuk tehát, hogy a nazális magánhangzóknak számos jelölési módja alakult ki a XV. sz.-ban.

Mindez annak az erőfeszítésnek a nagyságáról tanúskodik, amit a latin ábécének a lengyel nyelv igényeihez való igazítása, adaptációja követelt.

Ez az adaptációs folyamat azonban az írással foglalkozók munkájának összehangolása nélkül, kaotikus módon zajlott, hiszen nem volt még olyan központ, amely hatást tudott volna gyakorolni a lengyel ortográfia fejlődésére. Mindez csak később válhatott valóra, a nyomdák működésének megindulásával, mivel a nyomtatott könyvek egy egységes írásrendszer létrejöttének irányába hatottak.

A XIII. sz.-ból származnak ez első teljes lengyel mondatok írott változatai. Itt elsősorban az ún. Henrykóvi könyvet (*Księga henrykowska*) kell megemlíteni, amely 1270-ből származik és az első lengyel mondatot tartalmazza. Ez így szól: *day at ia pobrusa a ti poziwai* → *Daj, ac ja pobrusze, a ty pozywaj*; azaz: 'Engedd, hogy most én köszörüljek egy kicsit, te pihenj!' A (*Księga henrykowska* tulajdonképpen a Boroszlóhoz (Wrocław) közeli Henryków cisztercita kolostorának alapító okirata. Két további lengyel mondatot őrzött meg az utókornak a lengyel történetírás nagy klasszikusa, Jan Długosz krakkói kanonok (1415-1480). Történeti főművén (*Historia Polonica*) negyedszázadig dolgozott. Vértelű humanistaként alapos kutatásokat végzett, s adatait kritikával igyekezett megrostálni. Latinul írt, Livius volt az eszménye, de az 1241-es legnicai ütközetről szóló részben az alábbi két mondat lengyelül szerepel: *B`yegajcze! B`ega`cze!* (= Biegajcie! Biegajcie!) 'Meneküljtek! Meneküljtek!'; *Gorze ęzq nam stalo!* (= Gorze się nam stało!) 'Nagy szerencsétlenség ért minket!' Bár Długosz krónikái későbbi korból valók, mint a Henrykóvi könyv, a két mondat mégis valószínűsíthetően egy igen régi - ma már nem létező - krónikából

maradt fenn. Mivel a mondatok a Henrykóvi könyv keletkezésénél korábbi eseményhez kötődnek, joggal tarthatók a két *első* lengyel mondatnak (Dąbrowska 1998: 140).

A XIV. sz.-ból nemcsak elszigetelt szavak vagy mondatok, de már hosszabb írott szövegrészek is fennmaradtak. Az első ilyen lengyel szövegmű, amely egyben a legfontosabbak közé is tartozik egy prédikációgyűjtemény, a *Kazania świętokrzyskie*. Ennek helyesírására jellemző a lágy (palatális) és a kemény (veláris) mássalhangzók jelölésének következetlensége, a *ch*

betűkompozíció több szerepben való előfordulása: *cz* - *chego* (= czego), *rospachas* (= rozpaczasz); *c* - *chud* (= cud), *na pomoch* (= na pomoc); *ć* - *chala* (= ciał), *nasladouach* (= naśladować); *dz* - *porochonego* (= porodzonego), *pobucha* (= pobudza); *dzi* - *břchmy* (= bądźmy).

A következő két évszázadból latin nyelvű zsoltárok fordításai őrződtek meg (*Psalterz floriański*, *Psalterz pulawski*), továbbá egy töredékes bibliafordítás, amelyet lelőhelyéről Sárospataki Bibliának (*Biblia szaroszpatacka*) vagy másként Zsófia Bibliának (*Biblia królowej Zofii*) neveznek (Zsófia lengyel királyné [1405-1461] számára készült). A XV. században főként versek és prózai írások keletkeztek (*Rozmowa mistrza Polikarpa ze śmiercią*, *Skarga umierającego*). Ekkor következik be az 1364-ben alapított krakkói egyetem nagy fellendülése. Eljutnak ide a huszitizmus és a humanizmus áramlatai is. A XV. sz.-i Krakkó Európa egyik kulturális központja lesz. Ebben az időszakban a lengyel hangok jelölése következetesebbé válik, ekkor lehetünk tanúi a lengyel helyesírás szabályozására irányuló első tudatos próbálkozásoknak is. A Żórawicából származó Parkosz fia Jakab (*Jakub Parkoszwic*), a Krakkói Egyetem rektora a szerzője annak az 1440-ben íródott traktátusnak, amelynek célja a lengyel helyesírás szabályozása (Kucala 1985). Ez számos érdekes, bár gyakorlati szempontból hasznavehetetlen javaslatot tartalmaz a lengyel nyelv helyesírási problémáinak megoldására. A szerző helyesen törekedett arra, hogy ortográfiájában minden egyes lengyel hangnak csak egy betű feleljen meg, aligha helyeselhető azonban az az elképzelése, hogy a kemény mássalhangzókat szögletes, míg a lágyakat lekerekített formájú betűk jelöljék. A traktátus értéke és jelentősége minden következetlensége ellenére abban áll, hogy ez volt az első ilyen ismert próbálkozás.

A XV. sz.-ban jelenik meg az a gyakorlat, hogy a latinban nem létező lengyel hangok jelölésére betűkettősöket vagy betűhármassokat kezdenek alkalmazni (*ortografia złożona*). A betűkapcsolatok bevezetésének ötlete természetesen nem új, hasonló megoldások korábban már más nyelvekben (pl. francia, német, cseh) is előfordultak. Ezt az utat kezdi követni a lengyel is: *sch* (pl. *scham*, *schobye* - 'sam sobie', *th* (pl. *tho*, *thobye* - 'to, tobie', *orthographia*). Az *sch* betűkapcsolat sokáig volt használatos a lengyelben *s* hangértékben, ahogy a mai németben is. A lengyel írás kezdetekben elég nagyszámú összetett betűje csak a mássalhangzók között maradt meg. A lengyel nyelvben a betűkkel nagyon hosszú ideig nem használtak pontokat, vesszőket vagy farkincát (ún. cédille-t), azaz ún. diakritikus mellékjeleket. Latin betűk fölött pontokat először Husz János, a híres vallásújító használt cseh földön 1411-ben. Husz cseh helyesírása ismert volt Lengyelországban is, de a lengyelek nem siettek átvenni az eretnekként megbélyegzett Husz által javasolt diakritikus jeleket.

Parkoszowic - bár ismerte Husz helyesírását - mégis saját sikerületlen ortográfiai javaslatait propagálta. A lengyel magánhangzók megkülönböztetésére való diakritikus mellékjelek aztán mégis a Husz-féle cseh helyesírási reform hatására terjedtek el

bizonyos módosításokkal. (Érdekes például, hogy több latin betűvel író szláv nyelvtől eltérően, a lengyel a *cs* vagy az *s* hang jelölésére ma nem kampót (hacsekot pl. *č, š*) hanem összetett betűket:

cz, sz használ, mint ahogy a *zs* hangot se *ž*-vel, hanem a betű fölé tett ponttal: *ż* jelöli. Ez utóbbi betűt, - akárcsak a lengyel helyesírás egyik legjellemzőbb betűjét az *ł*-t - Stanisław Zaborowski udvari kincstárnoknak köszönhetjük. Zaborowski az 1513 körül Krakkóban megjelent, második lengyel helyesírás, az *Orthographia, seu modus recte scribendi Polonicum idioma quam utilissimus* szerzője, a diakritikus mellékjelek alkalmazásának nagy híve és szószólója volt.

A középkori lengyel helyesírás - amint azt láthattuk - még tökéletlen és következtelen. A helyesírás rendezéséhez és a normalizációjához még sok időre és munkára volt szükség. Mindenekelőtt az *s* - *sz* - *ś* (illetve ennek analógiájára a *z* - *ż* - *ź*, *c* - *cz* - *ć*, *dz* - *dź* - *dź*, valamint az *i* - *y* - *j* és az *l* - *ł* következetes megkülönböztetése várt megoldásra. Ez a lengyel helyesírás fejlődése szempontjából döntő jelentőségű XVI. sz.-ban valósult meg. Az első helyesírási szabályozások a kor íróinak körében születtek, ebben pedig bizonyára nem kis szerepe volt az egyre terjedő könyvnyomtatásnak is. Ekkorra tehető ugyanis lengyel földön a nyomdák létrejötte és működésük megindulása. A jelenség ugrásszerű fejlődéséről sokat elmond, hogy a XVI. sz. első felében csak Krakkóban a nyomdák 14 ezer nyomdai ívet használtak fel, a század második felében már több mint 43 ezret (Dąbrowska 1998: 145). Ilyen mennyiségű nyomtatott anyagnak természetesen a lengyel helyesírás egységesülésében is megmutatkozott a hatása. Maguknak a nyomdáknek is érdekükben állt egy egységesebb és az addiginál egyszerűbb helyesírás bevezetése és elfogadtatása. Ebben a szellemben fogant Zaborowski fentebb már említett 1513-as, Florian Ungler krakkói nyomdájában megjelent munkája. S ha Zaborowskinak nem is minden javaslata épült be a mai lengyel helyesírás rendszerébe, a fentebb említett két betű, valamint a palatális hangok jelölési módja (egy a betű feletti ferde ékezet: *ć, ś, ź, dź*) máig érvényes. Zaborowskinak nagy érdeme az is, hogy a tradícióval szemben toleránsnak mutatkozott, így például támogatta a már addig is széles körben használt betűkompozíciók: *cz, sz, rz* alkalmazását.

1551-ben jelenik meg a sokoldalúan művelt humanista, újtestamentom-fordító Stanisław Murzynowski *Orthographia polska* c. munkája, amely azonban sok újat nem hozott, inkább csak a már gyakorlatban is létező szabályok rendszerezésének tekinthető. Jan Januszowski krakkói

nyomdász 1594-ben *Nowy charakter polski* címen három helyesírás-tervezetet jelentet meg: Jan Kochanowskiét, Łukasz Górnickiét és a sajátját. A könyv címében szereplő *karakter* szó tulajdonképpen betűtípust jelent, Januszowski ugyanis egy eredeti lengyel betűtípus megteremtésén fáradozott. Általánosságban elmondható, hogy a lengyel nyelv helyesírása részint a francia, de főképp a német hatása alatt fejlődött a középkortól kezdve. A német hatás különösen a nyomdák elterjedésével erősödött meg. Így pl. a *v* hangot *w* jelöli (a német nyomdászok ajkán ugyanis a *v* által jelölt hang az *f* által jelölttel lett volna egyenértékű, míg a *w*-nek ajkukon valósággal *v* hangértéke volt. Híven tükrözi ezt a mai német helyesírás is. Gondoljunk csak az ún. "fau vé" /v/ és a "duplavé" /w/ közötti különbségre a németben!) Ezért a *v* betű a lengyelben csak idegen szavakban vagy kifejezésekben fordul elő pl. *veto* 'vétó', *vivat* 'vivát', *volt* 'volt' .

A lengyel helyesírás és a lengyel betűk kapcsán egy magyar vonatkozásra is ki kell térnünk. A vizsolyi biblia eredetijét, vagy akár a reprint kiadást figyelmesen szemlélőnek - már amennyiben a lengyel betűket valamennyire ismeri - fel kell hogy tűnjön néhány lengyel betű használata pl. az *ę* [e] hangérékben vagy *cz* magyar [cs] hangértékben. Ennek magyarázata, hogy a Vizsolyban nyomtatott biblia tipográfusa, bizonyos Mankovits Bálint lengyel származású volt, aki a nyomdász mesterséget Krakóban tanulta, ahonnan néhány betűt is magával hozott. (A történetnek egyébként Tóth-Máté Miklós állít szép emléket "*Megszámlálta futásodat*" c. regényében.)

Ezzel a latin ábécé lengyel nyelvre való adaptációjának hosszú folyamata lényegében lezárult. A mai lengyel helyesírás csak részleteiben tér el az akkortól. Léteztek viszont a XVI. sz.-ban olyan betűk, amelyek ma már egyáltalán nem használatosak. Ilyenek például a ferde ékezzel ellátott *é* és az *á* (*é i á pochylone*), amelyek közül pl. az *é* a mai *e* betű által jelölt hangnál zártabb hangot jelölt. Ez az ejtőmód abban az időben meglehetősen elterjedt lehetett, ma csupán néhány nyelvjárás őrzi még a régebbi állapotot. Az *a* és az *á* viszonyánál más volt a helyzet, itt éppen fordítva mint az *e* : *é* esetében, az *á* jelölte a nyíltabb, a diakritikus mellékjel nélküli *a* pedig a zártabb hangot. Az *é* és az *á* a lengyel helyesírásban egészen a XIX. sz.-ig fennmaradt. A lengyel kiejtés megváltozásával azonban egyre nagyobb lett a bizonytalanság: ti. mikor kell ékezzel ellátott betűt használni, mikor pedig az ékezet nélkülit? A vita sokáig eltartott, s benne többek között olyan kiemelkedő személyiség is felszólalt, mint az első lengyel nyelvész megalkotója, Onufry Kopczyński (1735-1817), aki a régi tradíció, az ékezetes magánhangzók megtartása védelmében foglalt állást. A XVIII. sz.-ban a lengyel helyesírás kérdésének ügyét a Nemzeti Oktatási Bizottság (*Komisja Edukacji Narodowej*) is felkarolta, a Kopczyński által kidolgozott tervezetet azonban elvetették.

Ide tartozik még a ferde ékezettel ellátott *ó* (*ó kreskowane*) problémája. Ennek hangértéke ugyanis régebben szintén eltért a maitól (egy *o* és *u* közötti hangot jelölt, ma ugyanúgy rövid *u* hangot jelöl mint az *u* betű), maga a betűjel azonban a mai lengyel helyesírásban is változatlan maradt.

A magánhangzók írása azonban nem az egyetlen probléma volt a lengyel helyesírás történetében. Gondot okozott még a palatális mássalhangzók (*ć, ś, ź, dź, Ń*) jelölése is, hiszen ezeket sem minden helyzetben jelölték/jelölik a betű fölé tett ferde ékezettel. A ma érvényes szabályozás szerint az az öt mássalhangzó, melyek esetében vesszővel is jelölhetjük a lágyságot, *i* előtt meglágyul, és ha az *i*-t mássalhangzó követi vagy az *i* szó végén áll, akkor nemcsak ezeknek a mássalhangzóknak a lágyságát jelöli, de a saját hangértékét is megtartja: *cisza* [csisá] 'csend', *tani* [tányi] 'olcsó'. Ha viszont az *i* után magánhangzó áll, akkor az *i* csak lágyságot jelöl, de a saját hangértékét nem tartja meg: *ziemia* [zsemjá] 'föld'. Mielőtt azonban ez a szabályzat általánosan érvényessé vált volna, számos más módon próbálták a mássalhangzók lágyságát jelölni. 1410 körül jelent meg például először a *y* a mássalhangzók lágyságának jelölésére. Maga a *j* betű sem létezett a lengyel helyesírásban hosszú ideig (általában az *y*-t vagy az *i*-t használták helyette: *bayka* (= bajka), *iasny* (= jasny)). A *j* a XIX. században tűnt fel először mai szerepében, elhúzódó vitákat gerjesztve.

A helyesírás kérdésének átfogó rendezését először Varsóban kísérte meg egy a *Towarzystwo Przyjaciół Nauk* (A Tudomány Barátainak Társasága) égisze alatt megalakult bizottság, amely rögzítette ugyan a lengyel helyesírás alapelveit, de az 1830-ban meghirdetett tervezet (*Rozprawy i Wnioski o ortografii polskiej*) az akkori politikai események (novemberi felkelés) miatt nem léphetett életbe. Jan Karłowicz 1890-ben beszédes című traktátusban (*Niezalawiona Kwestia Kwestya Kwestyja Kwestja ortograficzna* 'A helyesírás megoldatlan kérdése') hívta fel a figyelmet a lengyel helyesírás szabályozatlanságából fakadó helyzet tarthatatlanságára (Dąbrowska 1998: 152). Talán ennek is szerepe volt abban, hogy a Krakkói Tudományos Akadémia foglalkozni kezdett a kérdéssel és 1891-ben elfogadott egy szakértői bizottság által benyújtott helyesírás-tervezetet. A XIX. sz. végétől a XX. sz. elejéig tartó időszakban aztán meglehetősen furcsa helyzet állt elő, mivel ekkor egyszerre két helyesírás-változat versengett egymással. Ezek egyike a Varsói Egyetem professzoraként működő Adam Antoni Kryński (1844-1932) által kidolgozott ún. varsói, a másik pedig az akadémia által korábban elfogadott ún. krakkói ortográfia (Reczek in Urbańczyk 1994: 249). Röviden érdemes szólnunk még azokról a XIX. sz. végi próbálkozásokról, amelyeknek céljuk a lengyel helyesírásnak a cseh helyesíráshoz való

közelítése volt, és amelyek végül sikertelennek bizonyultak. Ezek egyik fő jellemzője az volt, hogy a lengyel *cs, s* vagy *zs* hang jelölésére cseh mintára kampót (hacsekot pl. *č, š, ž*) kívántak bevezetni. Erre a korszakra, - egészen pontosan 1883-ra - esik Bożydar Ożyński *Skarbiec odkryty bogactwa i piękności i wszystkich prawidel zasadniczych mowy i pisowni polskiej* c. helyesírás-tervezetének és nyelvtani kompendiumának megjelenése is. Ebben a szerző attól a hazafias meggyőződéstől vezettetve, mely szerint a lengyel nyelv a leggazdagabb és legszebb nyelv a világon, a nyelv tisztaságának védelmére és helyesírásának megreformálására hívott fel (többek között új betűket javasolt bevezetni), próbálkozása azonban teljesen visszhangtalan maradt.

A lengyel helyesírás egységesítése Lengyelország függetlenségének 1918-ban történt visszanyerése után valósult meg a Lengyel Tudományos Akadémia vezetésével. Mivel a helyesírás egységesítését célzó kompromisszumos megoldások nem bizonyultak kielégítőnek, igen nagy létszámú Helyesírási Bizottság (*Komitet Ortograficzny*) összehívása vált szükségessé. Az akadémia keretei között működő bizottság 1936-ig többször szabályzatba foglalta és módosította a helyesírást. A ma is érvényesnek tekinthető helyesírási szabályzat 1956-ban kelt. Ez szabályozza a betűkapcsolatokat, a betűmódosításokat, a mellékjel-használatot, legutóbbi változataiban pedig az egybe- és különírás kérdéseire is kitér. Ez utóbbi apróbb módosítások főként az igenevek (pl. a *nie* tagadó partikulával ellátott melléknévi igenév) külön és egybeírására vonatkozó szabályokat érintik.

Általános tudnivalók a lengyel nyelv helyesírásáról

A lengyel helyesírás a standard lengyel nyelvváltozat az ún. *język ogólnopolski* (a nyelvjárások és a regionális köznyelvek feletti általános nyelvváltozat) helyesírása. A lengyel helyesírás jellegét tekintve betűíró (latin betűs), hangjelölő, értelemtükröző. A nyelvjárások hangjainak lejegyzésére vonatkozólag irányadó a lengyel dialektológia alapművének számító, Stanisław Urbańczyk tollából való 'A lengyel dialektológia vázlata' (*Zarys dialektologii polskiej*) c. munka (Urbańczyk 1984: 9-16.). Az ebben szereplő írásjelek általánosan használatosak a lengyel nyelvjáráskutatók körében l. Małecki 2004: 17-157). Érdekes probléma itt a kasub (*kaszëbski* ě = sorvadó központi magánhangzó, IPA [★]; lengyelül: *kaszubski*) nyelv (nyelvjárás) kérdése. Ennek státusáról ti., hogy önálló szláv nyelvről vagy csupán a lengyel nyelv egy nyelvjárásáról van-e szó, a XIX. sz. vége óta viták folynak a szakemberek közt. Egyesek a kasub nyelv önállósága mellett érvelnek, mások - így a legtöbb szlavista és szakember úgy véli, hogy a kasub kezdeti önálló voltát feladta,

egyre inkább közeledett a lengyelhez, s ma annak csak egyik nyelvjárása. Igaz, hogy a kasub hangrendszerében van *ö* és *ü* fonéma (több változattal), amely a többi szláv nyelvben nincsen meg, s a hangsúlyozás is eltér a lengyeltől. Mindent összevetve elmondható, hogy az összes lengyel dialektus közül a lengyel irodalmi nyelv ismeretében a kasubot a legnehezebb megérteni. Az első összefüggő kasub szöveg Simon Krofey egyházi énekgyűjteménye 1586-ból, de a későbbi korokból is fellelhetők kisebb-nagyobb szövegek. A XX. sz. elején *Gryf* címen folyóiratot adtak ki, amelyben a helyesírást is egységesíteni próbálták. Ez a kísérlet nem járt sikerrel, főként a német környezet és a hatóságok ellenérzése miatt. A lengyel államiság keretei között megjelent a kasub nyelv helyesírási alapelveinek összefoglalása (*Zasady pisowni kaszubskiej*), a Bibliát kasub nyelvre fordították (Dąbrowska 1998: 232), valamint *Kaszëbë* 'Kasubföld' címen folyóirat is jelenik meg kétheti rendszerességgel. Elmondható tehát, hogy ez a nyelvjárás (nyelv?) saját helyesírással rendelkezik. Bár többek szerint a nyelv további fejlődése nem várható (Fodor 1999: 680), a kasub nyelv és kultúra ma reneszánszát éli (Kozioł 2007: 52-53.)

Ahogy azt a történeti részben részletesebben tárgyaltuk, a lengyel helyesírás alapvetően a XVI. sz.-ra lényegében kialakult, később forradalmi változások nem voltak, csupán a századok során bekövetkezett kiejtési változásokhoz történtek hozzáigazítások (Szober 1917), és bizonyos gyakorlati szempontok diktálta kisebb változtatások (pl. az egybe- és különírás terén). Mivel a XVII. sz.-i hanyatlás után a következő századokban az irodalmi és kulturális élet, illetve az ennek alapját képező nyelv szervesen fejlődött tovább, olyan, a magyar vagy a cseh nyelvújításhoz hasonló mozgalom, amely a helyesírásra is komolyabb hatással lett volna, nem alakult ki a lengyelek körében. A hivatalostól eltérő, új helyesírás bevezetését szorgalmazták a futuristák - közöttük Bruno Jasieński - 1921 március 25-én Sandomierzben megjelent kiáltványukban (*Manifest w sprawie ortografji fonetycznej*). Ebben a hagyományokkal való teljes szakítás szellemében a kiejtés szerinti írásmód bevezetését javasolták pl. *Nuż w bżuhu 2 jednodńuwka futurystuw* a hagyományos: *Nóż w brzuchu 2 jedniodńówka futurystów* helyett (Dąbrowska 1998: 162). Próbálkozásuk azonban eredménytelen maradt. Jegyezzük meg, hogy az ehhez hasonló, szélsőséges törekvések egyik káros hatása, hogy a nyelv szavai között fennálló történeti összefüggések elsikkadnak, ami sokszor zavarhoz vezet, végső soron pedig leszoktatja az embereket a nyelvről való gondolkodásról.

Ma Lengyelországban a Lengyel Tudományos Akadémia (*Polska Akademia Nauk - PAN*) által 1956-ban elfogadott - kisebb változtatásokkal legutóbb 1996-ban kiadott - akadémiai helyesírás van érvényben (Polański 1996). Lengyelországban a helyesírás szabályozó testülete a

Lengyel Tudományos Akadémia keretein belül működik. A lengyel akadémiai helyesírás négy kinyilvánított alapelvre épül (Przyłubscy 1987: 129). Ezek a következők: a) kiejtési - a szavakat úgy írjuk, ahogyan ejtjük: *ryba* 'hal', *kaleka* 'rokkant', *pomidor* 'paradicsom' (ettől az alapelvtől számos esetben mutatkozik eltérés); b) szóelemző: a *kózka* 'kiskecske' szóban *ó*-t írunk, mert a vele rokon *koza* 'kecske' szóban *o* van, a *zábka* 'kis béka' szóban - bár *p*-t ejtünk - mégis *b*-t írunk, mert a vele rokon *zaba* 'béka' szóban *b* van, a lengyelben a szóelemző írásmód fontos szerepe mellett szól az igen gazdag lengyel alaktani rendszer is; c) megkülönböztető, mert megmutatja,

hogyan pl. az egyes ragozott igealakoknál melyik számról és személyről van szó: *napiszę* [■◌◌◌◌◌◌] 1. szám 1. személy vs. *napisze* [■◌◌◌◌◌◌] 1. szám 3. személy; d) hagyományos (a szavak helyesírásában megőrződik az emléke egyes hangok régebbi ejtismódjának, ugyanis az *ó*-val jelölt hangot - ma az *ó* és az *u* ugyanazt az [◆] hangot jelöli - másképp, az *o*-hoz hasonlóan ejtették, ezt tükrözi a *naród* 'nemzet' szó helyesírása. (A XVI. sz.-ban, Mikolaj Rej leveleiben még *narod*, *ktory* (ma: *naród* 'nemzet', *który* '(a)melyik') volt az elfogadott írásmód, ami szintén arról tanúskodik, hogy az *ó* egykor az *o*-hoz hasonló hangot jelölt.) Egyes kifejezések esetében azonban megváltoztatták a régi írásmódot. A *żuraw* 'darumadár', *żurawina* 'tőzegáfonya' szavakban ma *u*-t írunk, jóllehet az 1936-os írásreformig ezeket a szavakat *ó*-val írták. Ma a régi írásmód csak a *Żórawina* helységnevében maradt fenn. (A lengyel helyesírás alapelveiről részletesebben magyarul I. Bańczerowski, J. et. al.2004:123-134).

A lengyel alapábécé forrása a latin ábécé, ez egészül ki különböző diakritikus mellékjelekkel, pl. a betű felett elhelyezett ferde ékezettel (*kreska*) a mássalhangzók esetében a palatális jelleg jelölésére, vagy farrakkal/farkincával (*cedille* lengyelül: *ogonek*) magánhangzók esetében az orrhangúság jelölésére esetleg ponttal (*kropka*) a *z* felett (ennek hangértéke [C*]). A lengyel nyelvben előforduló [◆] félhangzót egy ferdén áthúzott *l* → /ł/ /ʎ/ jelöli. Ezek a diakritikus jelekkel kombinált betűk. A lengyel nyelvben a fentebb tárgyalt diakritikus mellékjelek használata nagybetűk esetén is kötelező. Ezekon kívül előfordulnak még az egyes betűjelekből képzett összetett betűk: /cz/, /dz/, /dź/, /dź/, /sz/, /rz/, /ch/ is. A lengyel nyelvben a [◆] hang jelölésére a /w/ az általános, *v* betű csak idegen szavakban vagy kifejezésekben fordul elő, pl.: *vice versa* (ezek közül sok *w*-vel is átírható, pl.: *votum* → *wotum*), csakúgy, mint a *q* vagy az *x*. A lengyel az *x* hangot

rendszerint *ks* betűkapcsolattal írja át: *axióma* → *aksjomat*, *Alexandra* → *Aleksandra*, *extra* → *ekstra*. A diakritikus mellékjellel ellátott betűk mindig a mellékjel nélküli betű után pl. *c* - *ć*, *l* - *ł*, *s* - *ś* helyezkednek el, a *v* a *w* előtt található az ábécében. A lengyel szövegekben csak idegen szavakban előforduló (és éppen ezért igen ritka) betűket (pl. *v*, *q*, *x*) a reklámyelv használja figyelemfelkeltés céljára → *excytacja* - *expresja* - *extaza* (helyesen: *eksycytacja* - *ekspresja* - *ekstaza*). (Hasonló okokból használatos az olasz reklámyelvben a *k* betű (*kappa*), de mindez az amerikai reklámyelvben megjelenő ún. *freak spellings* - Ország László által 'írásficamoknak' nevezett - jelenséggel is rokonságot mutat.)

A lengyelben - mint minden nyelvben - az egy fonéma - egy graféma lenne az ideális. Ez általánosságban jellemző is a lengyel nyelvre, vannak azonban bizonyos eltérések. Az [◆] hang jelölésére a lengyel nyelvben két betű használatos: az *u* és az *ó*. Az *ó* gyakran az *o*-val váltakozik, amelynek nyelvtörténeti okai vannak: *kólko* - *kolo* 'kis kerék - kerék', *kózka* - *koza* 'kis kecske - kecske', *wóz* - *wozy* 'kocsi - kocsik'.

Hasonló a helyzet az *rz* és a *ż* esetében, amelyek szintén ugyanazt a hangot ([C]) jelölik: *morze* = *może* 'tenger - lehet'. A *rz* gyakran váltakozik *r*-rel, mivel az *rz*-el jelölt hang a régi lágy *r* hangból keletkezett: *morze* - *morski* 'tenger - tengeri'. Ott, ahol a hagyományos helyesírás ezt határozza meg, szintén *rz*-et írunk: *rzadki* - *rzqd* 'ritka - sor, kormány'. Ha más rokon kifejezésekben *r* fordul elő, akkor az adott kifejezésben *rz*-et írunk: *dworzec* - *dworca* 'pályaudvar - 'pályaudvarnak a ...', *lekarz* - *lekarski* 'orvos - orvosi'. Nem érvényes ez azokra a kifejezésekre, ahol az *rz* betűkapcsolatot úgy olvassuk mint *r+z*: *marznąć* 'fázik', *obmierzły* 'utálatos, viszataszító'.

A *ch* és a *h* írásmódja régi hagyományokon alapszik, a mai lengyel irodalmi nyelvben ezek a betűk ugyanazt a hangot jelölik. A zöngétlen *ch*, illetve a zöngés *h* hangokat csak az ukrán, belorusz, cseh-morva határvidéken élő lengyelek különböztetik meg, a lengyel nyelvterület többi részén élők nem tesznek különbséget e két hang között (mindkettőt mint zöngétlen hangot ejtik ki). Általában *ch*-t írunk akkor, ha a rokon kifejezésekben ennek *sz* felel meg: *mucha* - *o musze* 'légy - légyről', valamint szóvégen: *much* 'legyeknek a ...' vagy *s* után: *schemat* 'séma'; *h*-t írunk viszont akkor, ha a kifejezések más alakjaiban, vagy a rokon kifejezésekben *g*, *ż*, *z* vagy *dz* van: *druh* - *druzyna* 'pajtás - csapat', illetve a szó elején, ha a *h*-t akár el is lehet hagyni: *Hanna* - *Anna* 'Hanna - Anna', valamint a *hipo*-, *hiper*- kezdetű szavakban.

Az átvett szavakban a lengyel megőrzi a kettős mássalhangzókat (geminátákat), úgy írja, ahogyan ahogyan azokat kiejti: *Budda* 'Buddha', *mokka* 'mokka', *Mekka* 'Mekka', *innowacja* 'innováció', *irracjonalny* 'irracionális', *willa* 'villa', *terror* 'terror' *Madonna* 'Madonna'.

Az újkori idegen tulajdonnevekben is megőrződik az írásmód, de ezek ejtése már röviden történik: *Walter Scott*, *Traugutt*, *Radziwiłł*, *Ossoliński*

Az eredeti lengyel szavakban (néhány kivételtől eltekintve: *czczenie* 'tisztelet, imádás' *dźdźysty* 'esős', *dźdźownica* 'giliszta' ahol mindkét mássalhangzó tőhangzó) kettős mássalhangzót írunk akkor, ha a tőhangzó egybeesik a képző vagy előképző hangzójával: pl. *oddawać* (*od* + *dawać*) 'visszaad', *poddać się* (*pod* + *dać się*) 'megadja magát' (Bańcerowski, J. - Oćwieja, A. - Pátrovics, P. - Ráduly, Zs. - Várnai, D. 2004: 124, 126, 127).

A lengyel nyelv a következő írásjeleket használja: pont /./, pontosvessző /;/, vessző /,/ , kettőspont /:/, gondolatjel /-/, három pont /.../, zárójel (), idézőjel /" "/, kérdőjel /?/ és felkiáltójel !/.

Bibliográfia

- Jodłowski, S. - Taszycki, W. 1990: Słownik ortograficzny i prawidła pisowni polskiej. Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich Wydawnictwo, Wrocław - Warszawa - Kraków - Gdańsk - Łódź
- Polański, E. (szerk.) 1996: Nowy słownik ortograficzny PWN. Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa
- Saloni, Z. - Szafran, K. - Wróblewska, T. 1994: Ortograficzny Słownik Ucznia. Wydawnictwo Naukowe PWN SA, Warszawa

Szakirodalom

- Bańcerowski, J. - Oćwieja, A. - Pátrovics, P. - Ráduly, Zs. - Várnai, D. 2004: Általános ismeretek a lengyel nyelvről. *Studia Philologica in Hungaria*. Bańcerowski, J. - Várnai, D. (szerk.), Tinta Kiadó. Budapest 123-134.
- Dąbrowska, A. 1998: Język polski. Wydawnictwo Dolnośląskie, Wrocław 135-164.
- Fodor, I. (főszerk.) 1999: A világ nyelvei. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Gawdzik, W. 1990: Ortografia i gramatyka na wesoło. Instytut Wydawniczy Pax, Warszawa

Grappin, H. 1942: Grammaire de la langue polonaise. Chapitre I. Orthographe et prononciation. Librairie Droz, Paris 9-33.

Kozioł, E. Kaszuby In: Kwartalnik Polonicum 2007 Nr. 3. Uniwersytet Warszawski Wydział Polonistyki, Warszawa 52-53.

Kucała, M. (szerk.) 1985: Jakuba Parkosza Traktat o ortografii polskiej. Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa

Małecki, M. 2004: Dialekty polskie i słowiańskie. Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków

Miklas, H. - Baranov, A.V. 2008: Standard of the Old Slavonic Script. Serbian Academy of Sciences and Arts (SASA), Beograd/Belgrade

Przyłubscy, E. i F. 1987: Język polski na co dzień. Wiedza Powszechna, Warszawa 129-166.

Szober, S. 1917: Pisownia polska jej historia uzasadnienie i prawidła. Wydawnictwo księgarni J. Lisowskiej

Urbańczyk, S. 1984: Zarys dialektologii polskiej. Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 17-39.

Urbańczyk, S. (szerk.) 1994: Encyklopedia języka polskiego. Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich Wydawnictwo, Wrocław - Warszawa - Kraków 248-249.

In: Európai helyesírások. Az európai helyesírások jelene és jövője. Balázs Géza és Dede Éva (szerk.), Inter Kht. - PRAE.HU, Budapest, 2009: 113-125.o.